

**XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ
DÖVLƏTİNİN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ
(SOVET TARİXŞÜNASLIĞI ƏSASINDA)**

Səidə Həsənova
Bakı Dövlət Universiteti
saida.hasanova.n@bsu.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan Səfəvi dövləti, iqtisadi tənəzzül, durğunluq, XVIII əsr

Məqalədə XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin iqtisadi tənəzzülünün əsas səbəbləri ilkin mənbələrə və sovet tədqiqatçılarının əsərlərinə əsaslanaraq qısa şəkildə izah edilir. Siyasi və beynəlxalq vəziyyəti üzə çıxarmaq, Səfəvilər dövlətinin durğunluğunun səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün iqtisadi məsələlərin qabardılması vacibdir. XVII əsrin sonlarından başlayan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin iqtisadi tənəzzülü XVIII əsrin əvvəllərində daha da güclənmiş və dövlətin siyasi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdi. Bu dövrdə Rusiya, Osmanlı imperiyaları və Qızılbaş Səfəvilərin Azərbaycanla bağlı maraqlarının toqquşması Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəyə və onun işğalına səbəb oldu. Dövlətin siyasi və beynəlxalq aləmdəki vəziyyəti, nüfuzu, əlbəttə ki, iqtisadi amillərdən çox asılı idi. Belə ki, baş verən tənəzzül nəticəsində dövlət xəzinəsi boşalmış, bazarlarda qiymətlər bir neçə dəfə artmış, eyni zamanda quraqlıq nəticəsində aclıq yaranmışdı. Dövlət xəzinəsinin boşalması Qızılbaş Səfəvilər sülaləsinin idarəçiliyini iflic vəziyyətə salmışdı.

**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ В НАЧАЛЕ XVIII В.
(ПО МАТЕРИАЛАМ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)**

Саида Гасанова

Ключевые слова: Азербайджанское государство Сефевидов, экономический упадок, спад, XVIII в

В статье кратко объясняются основные причины экономического упадка государства Сефевидов в первые десятилетия XVIII века на основе первоисточников и работ ведущих советских исследователей. Важно осветить экономические вопросы, чтобы раскрыть политическую и международную ситуацию и прояснить стагнацию государства Сефевидов. Экономический упадок Сефевидского государства

Азербайджана с конца 17 века усилился в начале 18 века и оказал негативное влияние на политическую жизнь государства. В этот период, конфликт интересов России, Османской империи и Сефевидов по поводу Азербайджана привел к вторжению этих соседних стран на Южный Кавказ, и события нанесли тяжелый удар по экономике страны. Положение и престиж государства на политической и международной арене, безусловно, зависели от экономических факторов. В результате спада государственная казна опустела, цены на рынках выросли в несколько раз, и в то же время в результате засухи начался голод. Пустота государственной казны парализовала управление династии Гызылбашей Сефевидов.

THE ECONOMIC SITUATION OF THE AZERBAIJAN SAFAVID STATE AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY (BASED ON MATERIALS FROM SOVIET HISTORIOGRAPHY)

Saida Hasanova

***Keywords:** Azerbaijan Safavids state, economic decline, stagnation, XVIII century*

The report briefly explains the main reasons for the economic decline of the Safavid state in the first decades of the 18th century, based on primary sources and works of leading Soviet researchers. It is important to highlight economic issues in order to reveal the political and international situation and clarify the stagnation of the Safavid state. The economic decline of the Safavid state of Azerbaijan from the end of the 17th century intensified at the beginning of the 18th century and had a negative impact on the political life of the state. During this period, that is, at the beginning of the 18th century, the conflict of interests of Russia, the Ottoman Empire and the Safavids over Azerbaijan led to the invasion of these neighboring countries into the South Caucasus, and the events dealt a heavy blow to the country's economy. The state's position and prestige in the political and international arena depended on economic factors. As a result of the recession, the state treasury was emptied, prices in the markets increased several times, and at the same time there was a famine as a result of the drought. The emptiness of the state treasury paralyzed the administration of the Gizilbash Safavid dynasty.

XVII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül XVIII əsrin əvvəllərində daha da kəskinləşərək dövlətin siyasi həyatına mənfi təsir etmişdi. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya, Osmanlı və Səfəvi dövlətinin mənafəələrinin Azərbaycan üzərində toqquşması qonşu

dövlətlərin Cənubi Qafqaz ərazisinə müdaxiləsi ilə nəticələnmiş, baş verən hadisələr ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə endirmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin siyasi və beynəlxalq aləmdəki vəziyyəti, nüfuzu, əlbəttə ki, iqtisadi amillərdən çox asılı idi. Belə ki, baş verən tənəzzül nəticəsində dövlət xəzinəsi boşalmış, bazarlarda qiymətlər bir neçə dəfə artmış, eyni zamanda quraqlıq nəticəsində aclıq yaranmışdı. Dövlət xəzinəsinin boşalması Qızılbaş Səfəvilər sülaləsinin idarəçiliyini iflic vəziyyətə salmışdı. Xüsusən Şah Sultan Hüseynin hakimiyyət illərində (1694 – 1722) böhran kəskin xarakter almış, Azərbaycan iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, daxili ticarət, sənətkarlıq tənəzzülə uğramış, ticarət mərkəzləri qarətlərə məruz qalmışdır. Bəhs edilən dövrdə vergilərin çoxluğu, rəiyyət və elatların öhdəliyinə düşən ağır mükəlləfiyyətlər, rüşvətxorluq və dərəbəylik xalqın vəziyyətini acınacaqlı hala salmışdı. Bu barədə tarixçi Fuad Əliyev A.P.Volnskinin “Səfərət” jurnalına əsasən qeyd edirdi: “Əvvəllər ölkənin 15 milyon və daha çox gəliri olduğu halda, hazırda cəmi 6 milyondur. Bütün bunların səbəb isə dövlətin xeyrindən çox öz mənafəəyini güdən və nalayiq hərəkətləri ilə xalqın qəzəbinə səbəb olan hakimlərin davranışları idi”[6, s.6].

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi siyasi hegemonluq iddiasında olan şah və məmurlar yaranmış vəziyyətin qarşısını almağın və boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin artırılmasında görür, bunun üçün şahdan yeni siyahıyaalınmanın keçirilməsini və buna uyğun yeni qayda-qanunların tərtib edilərək tətbiq edilməsini tələb edirdilər. Dövlət işlərində elə də bacarıqlı olmayan Şah Sultan Hüseynin qərarına əsasən 1699-cu ildə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə qərar verilsə də, bu fərman əhalinin vəziyyətini nəinki yaxşılaşdırmadı, hətta üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. Tarixçilərin bir çoxu Şah Sultan Hüseynin məhz 1699-cu il qərarını əhalinin narazılığının pik nöqtəsi kimi dəyərləndirmişdi.

Azərbaycan tarixçisi T.Mustafazadə qeyd edirdi ki, “XVIII əsrin əvvəllərində daha dərin tənəzzül keçirən Səfəvi dövlətində gəlirlər azalmış, boşalmış xəzinənin doldurulması üçün yeni vergilər təyin edilmiş, həmçinin 1698-1701-ci illərdə 15 yaşından yuxarı bütün kişilərin siyahıya alınmasına başlanmışdı[9, 9]. Müəllif Səfəvilər imperiyası ərazisində baş verən üsyan və narazılıqların əsas səbəblərini iqtisadi böhranda görürdü.

1715-ci ildə I Pyotr tərəfindən Səfəvi dövlətinə göndərilən səfir A. P. Volniski yazırdı ki, “hazırkı İran (Səfəvi – S. H) dövlətinin başçısı kimi axmağı heç harda tapmazsan, özü əlini ağdan-qaraya vurmur, bütün dövlət işlərini Etimad-üd-Dövlə kimi səfəhə etibar etmişdir”[6, s.10]. İlkin qaynaqlara əsasən bu doğrudur ki, iradəsi zəif olan Şah Sultan Hüseyn öz vaxtının çox hissəsini hərəmxanada eyş-ışrətdə keçirir, dövlət işləri ilə maraqlanmırdı. Əlbəttə ki, dövlət başçısının laqeyd münasibəti mənfi təsirsiz ötürməyə bilməzdi.

Azərbaycan tarixşünaslıq elminin əsasını qoyan A. A. Bakıxanov özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində Şah Sultan Hüseyni dindar və insafli bir şəxs kimi qələmə verərək qeyd edirdi ki, “tədbirsiz padişahın hökmranlıq dövrünün axırlarında, fəsad əhlinin dilədiyi kimi dövlət işləri nizamdan düşmüşdü. Şirvan və Dağıstan vilayətləri də iğtişaş və qarışıqlıq məhəlli olmuşdu”[4, s.93].

Sovet dövr tarixçisi F. M. Əliyev Səfəvi dövlətinin tənəzzülünü araşdırarkən bunu yalnız müxtəlif şəxslərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirməyin düzgün olmadığını, ictimai-iqtisadi faktları nəzərə almağın lazım olduğunu bildirmişdi. F. M. Əliyev “XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət” adlı əsərində tənəzzülün səbəblərini araşdıraraq qeyd etmişdi: “Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün əsl səbəbini ümumi təsərrüfat geriliyində, kəndlilərin və şəhərlilərin amansızcasına istismarında və onların var-yoxdan çıxmasında, hakim sinfin daxilində gedən çəkişmələrdə, iri feodalların öz müstəqillikləri uğrunda apardıqları mübarizədə, kənd və şəhərlərdən toplanılan vergilərin çox kiçik bir qisminin dövlətə verilməsində və ya saray əyanları tərəfindən mənim-sənilməsində və bu kimi məsələlərin izahında axtarıb tapmaq lazımdır”[6, s.11].

Dövrün ilkin qaynaqlarında XVII əsrin sonu-XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının mövcud durumu, perspektivli gəlir sahələri barədə geniş məlumat verilmiş olsa da, həmin dövr mənbələrində naməlum səbəblərdən vəba, taun kimi ölümcül xəstəliklər, dağıdıcı təbiət hadisələri barədə çox az məlumata rast gəlinir. Rus tarixçisi, etnoqraf L.İ.Lavrov kütləvi qırğınla və təbii dağıntılarla nəticələnən xəstəliklərin siyasi, iqtisadi və demoqrafik vəziyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini qeyd etmişdi [15,s.65]. Müəllif XVII əsrin sonu – XVIII əsrin ilk onilliklərində baş vermiş epidemiyalar barədə geniş məlumat verərək, 13 yanvar 1668-ci ildə Şimali Azərbaycan və Dağıstanda baş vermiş zəlzələnin marta ayına qədər davam etdiyini, nəticədə Saxur və Şamaxı kəndlərini yerlə yeksan etdiyini bildirmişdi[15,s. 67]. Tarixçi 1677 – 1678-ci illərdə Dağıstanda, 1687 – 1688 – ci illərdə Tabasaranda, 1716 – 1717 – ci illərdə Azərbaycanda tüğyan etmiş taun xəstəliyinin ağır nəticələri barədə məlumat vermiş, xəstəliyin şimalda da böyük ərazilərə yayıldığını bildirmişdi [15, s.67-70].

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrinin vəziyyətini ağırlaşdıran daha bir səbəb 7 il ard-ardına ölkədə quraqlığın baş verməsi idi. Bu təbii fəlakət xüsusilə Şirvanda özünü mənfə yəndən büruzə vermiş, kənd təsərrüfatına ağır zərbə vurmuş, iqtisadiyyata mənfə təsir etmişdi. Təbii fəlakətlərin və quraqlığın baş verməsi bahalığa, bazarlarda qiymətlərin artmasına səbəb olmuşdu ki, çox vaxt bu qiymət artımı süni şəkildə vergi yığanlar və dəllallar tərəfindən yaradılırdı.

XVIII əsrin əvvəllərində müşahidə olunan qıtlıq və kasadlıqla əlaqədar A.P.Volinski öz “Səfərət” jurnalında qeyd edirdi: “Səfəvilər dövlətinin taxıl anbarı hesab edilən Azərbaycanda tarlalar yeddi il ərzində əkilməmiş, ölkədə

aclıq hökm sürürdü”[2,s.524]. Qeyd edilən dövrdə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Qafqaza, xüsusən Azərbaycana olan qəsbkarlıq fəaliyyətinin artmasına səbəb olmuşdur.

XVII əsrin sonu – XVIII əsin ilk onilliklərində baş vermiş ərzaq qıtlığı ilə bağlı qiymətlərin bahalaşması, feodal istismarının güclənməsi iqtisadiyyatın tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Sosial-iqtisadi münasibətləri, şəhərlərin ticarət əlaqələrini müxtəlif mənbələr əsasında tədqiq etmiş tarixçi M.Heydərrov sosial səbəblərə görə baş vermiş ərzaq qıtlığının ciddi əhəmiyyət daşdığını və uzun müddət davam etdiyini bildirmişdi [13, 37]. Müəllif Zəkəriyyə Əylislinin fikrinə istinad edərək 1673-cü ilin əvvəlində onun 250 dian, düyünün 250 dian, ətin 200 dian, çovdarın 200 diana satılmağa başlaması barədə, habelə 1691-ci il aclığı zamanı çovdarın taxıldan da baha satıldığı, düyünün 2000 diana satıldığı haqqında məlumat verir.[13, s.36-37]

Əmtəə-pul münasibətlərinin pozulması, dövlət xəzinəsinin boşalması, ticarətin xarici kapitaldan asılı vəziyyətə düşməsi dövlətin böhranına səbəb olan əsas amillərdəndir. İqtisadi cəhətdən çökmüş Səfəvi dövlətinin ərazisinə gələn səyyah, tacir, səfir və diplomatlar bu məsələni ön planda tutaraq təsdiqləyirlər.

Qeyd edilməlidir ki, yerli hakim və məmurların əhaliyə amansızcasına davranaraq vergi toplaması, vergilərin sayının və miqdarının artırılması dövlətin iqtisadi vəziyyətini dirçəltmədi, xəzinəni doldurmadi. Həmin dövrün şahidi olan İ.G.Gerber bu barədə yazır: “Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər (topladıqları vergilərdən-S.H.) göndərirdilər” [3, s.381].

Səfəvilərin tənəzzülü məsələsinə xristian səyyahı T.Kruşinski də qiymət verərək qeyd edirdi ki, “dövlətin zavala uğramasının ən böyük səbəbi bu idi ki, hökumət işlərini idarə edən məmurlar, dövlətin keşiyində duranlar və şahın vəzirləri iki dəstəyə bölünərək bir-biri ilə tam ziddiyyətə girmişdilər” [7,s.21].

İlkin mənbələrdən olan A.Volnskinin gündəliyinə əsaslanan F.Əliyev qeyd edir ki, “Vəzir 4 vilayətdən – Təbriz, Şirvan, Gəncə və İrəvandan vergiləri yığmağa gəlmişdi” [11, 44]. Dövlətin açar vəzifələrindən birini tutan vəzirin vergi toplaması üçün şəxsən özünün gəlməsi mərkəzi hakimiyyətdəki vəziyyətin nə dərəcədə ağır olduğunu bir daha göstərir.

XVIII əsrin ikinci onilliyində (1717) vergi və qiymət artımı, əhalinin buna qarşı etiraz aksiyaları iqtisadi böhranın əsas göstəricilərindən idi. P.P.Buşev qeyd edirdi ki, 1717-ci il 21 aprel-4 may tarixləri arasında baş verən hadisələr mərkəzi hakimiyyətin laxlamasını, sosial-siyasi ziddiyyətləri, əhalinin narazılığını nümayiş etdirir”[12,s.106].

Qeyd edilən fikirlərə əsasən demək olar ki, hökumət vergiləri artırmağı “çıxış yolu” kimi görsə də, əslində xalqın dövlət tərəfindən daha çox istismar olmasına şərait yaratmışdı. Sovet dövr tarixçiləri sosial-iqtisadi məsələləri siyasi məsələlərin alt bazası hesab edirdi. Müasir dövrümüzdə də iqtisadi məsələlərin siyasi məsələlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini görə bilərik.

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin ilk onilliklərində baş verən siyasi hadisələr Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərmişdi. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın rəqabət meydanına çevrilməsi, qonşu dövlətlərin davamlı surətdə hücumları, digər siyasi hadisələr sənətkarlığın inkişafını zəiflədirdi. Xarici ölkələr Asiyadan Avropaya uzanan ticarət yolunun üzərində yerləşən Azərbaycan şəhərlərinə xüsusi maraq göstərmiş, onların hücumları zamanı kəndlərə nisbətən iqtisadi cəhətdən zəngin olan şəhərlər, ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri dağıdılmışdı.

Mərkəzi hakimiyyət və məmur özbaşınalığından əziyyət çəkən daha bir sosial zümrə tacir və sənətkarlar idi. Təzyiqlərə məruz qalan tacirlər günü-gündən artan gömrük haqqları qarşısında heç bir gəlir əldə edə bilmirdilər. Tacirlər arasında dini əsaslarla ayrışkiliyin mövcud olması bu sosial qrupun – tacirlərin vəziyyətini günü-gündən ağırlaşdırırdı. Elə bu səbəbdən Azərbaycanda qiyamlar zamanı tacir və sənətkarların daha fəal iştirak etdiyini görürük. XVIII əsrin birinci yarısında ölkənin ümumi iqtisadi tənəzzülü sənətkarlar tərəfindən hazırlanan məhsulların keyfiyyətə aşağı olmasına səbəb olmuşdu. [3, s. 436]

Bu dövrdə dövlətin dini vəziyyətinə diqqət etsək, görürük ki, ruhanilərin şah sarayında hüquq və səlahiyyətləri artmış və onlar sui-istifadə hallarına yol verərək, hətta dövlətin idarəçiliyinə qarışırdılar. Dinin real qaydalarından uzaqlaşaraq, fanatizmin, tərki-dünyalığın təbliği ilə əhalini təzyiq altında saxlamağa, onların fəaliyyətsizliyinə çalışırdılar. Bu isə əks-təsir göstərmiş və narazılıqlar həm də şiə ruhanilərinə qarşı yönəlmişdi. XVIII əsrin ilk onilliklərində xarici amilləri də unutmayaq qeyd etmək lazımdır ki, Qızılbaş Səfəvi sülaləsinin zəifliyini, dövlətin böhranını, daxildən tənəzzülünü görən qonşu imperialist dövlətlər Azərbaycan uğrunda gərgin mübarizəyə başlamışdılar.

Beləliklə, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili siyasi böhran vəziyyətindən istifadə edən xarici qüvvələr, o cümlədən Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında Cənubi Qafqaz rəqabət meydanına çevrilir. Bu qonşu dövlətlərin, eləcə Avropa imperialistlərinin Azərbaycanı ələ keçirmək planlarının qarşısına çıxma biləcək nə Səfəvi sülaləsi nümayəndələri, nə də digər qüvvələr vardı. Bu tənəzzülün daxili və xarici amillərlə bağlılığı tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən səviyyədə araşdırılmışdır. Tədqiqatçıların bir qismi Səfəvi imperiyasında başlanan sosial-iqtisadi və siyasi böhranın sonuncu Səfəvi şahlarının şəxsi keyfiyyətləri, digərləri isə beynəlxalq ticarət yollarının dəyişməsi və ya imperiyaların inkişaf qanunauyğunluğuna əsasən baş verdiyini qeyd etmişdi. Aydın olur ki, hökumət dairələri arasında ikitirəliyin olması, şaha etimad etməmələri dövlətin daxildən süqutunu təmin edir.

Beləliklə, məqalədə ilkin qaynaqlar və sovet dövrünün əsas tədqiqatçılarının əsərləri əsasında XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadi cəhətdən tənəzzülünün əsas səbəbləri qısa şəkildə şərh

edilmişdi. Məhz siyasi və beynəlxalq durumun açılmasında və Səfəvi dövlətinin düşdüyü durğun vəziyyətin aydınlaşdırılmasında iqtisadi məsələlərin göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M. Q. Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2014, 380 s.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I cild, Z. M. Bünyadovun və Y. B. Yusifovun redaktəsilə. Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı, 2007, 720 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.,
4. Bakıxanov A. A. Gülüstan-i İrəm. Bakı: Möminin, 2001, 225 s
5. Bayramlı Z. H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: "Avropa", 2015, 348 s.
6. Əliyev F. M. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Elm, 1964, 111 s.
7. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi. Farscadan tərcümə edən İ.Ş. Fərzəliyev, Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993, 105 s
8. Lokhart.L. Nadir şah. A critical study based Mainly Upon Contentproary Sources. London: LUZAC co, 1938, 393p.
9. Mustafazadə T. T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. Bakı: "Elm", 2002, 372 s.
10. The Cambridge History of Iran. Volume 6. The Timurid and Safavid periods, Edited P.Jackson and L.Lokhart. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 1065 p.; Lokhart.L. Nadir şah. A critical study based Mainly Upon Contentproary Sources. London: LUZAC co, 1938, 393p.
11. Алиев Ф.М. Миссия посланника Русского государства А.П. Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку: «Элм», 1979, 120 с.,
12. Бушев Т.П. Посольства Артемия Волынского в Иран в 1715– 1718 гг. Москва, Наука, 1978, 288 с.
13. Гейдаров М. X. «Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье» Баку: 1999, 280 с
14. Иванов М.С. История Ирана. Москва: Издательство МГУ, 1977.488 с. ; Гейдаров М.Х. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в в позднем средневековье. Баку: «Элм», 1999, 280 с
15. Лавров Л.И. «Стихийные бедствия на Кавказе до XIX в.» - Кавказский этнографический сборник», том VIII. Москва – 1984